ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐԸ: ԿՐՈՆԸ՝ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐՈՆԻ ՄԵՋ

Շուշան Խաչատրյան

Իթթիհատական գաղափարախոսությունը կյանքի կոչվեց՝ փրկելու համար «Եվրոպայի հիվանդ մարդուն»[1]՝ Օսմանյան կայսրությունը: Ունենալով զարգացման մի քանի փուլ՝ իթթիհատականությունը դարձավ բաղադրյալ, երբեմն էլ հակոտնյա գաղափարների մի ամբողջություն: Երիտթուրքերի գաղափարախոսության մեջ օգտագործվեցին թե՛ որոշ եվրոպական քաղաքական, թե՛ փիլիսոփայական տարբեր դպրոցների և թե՛ թուրքական իսլամին ու ազգայնականությանը բնորոշ ուսմունքներ: Դրանք՝ որպես մշակված առանձին միավորներ (ինչպես, օրինակ, Օգյուստ Կոնտի պոզիտիվիստական մարդաբանությունը), յուրացվեցին երիտթուրքերի կողմից՝ ստեղծելու համար իթթիհատականության տեսությունը:

ա. Մատերիալիզմի յուրացման փորձերը

Խնդիրը, որը ծառացել էր Օսմանյան կայսրության մտավորականության առջև, իրենց երկրի՝ թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ առհասարակ մշակութային առաջադիմության հասնելու հրամայականն էր: Սկսած XIX դարից՝ առաջադիմելու ձգտումը, հատկապես ժամանակի եվրոպական հասարակության նիստուկացին համապատասխանելու պահանջն էր փորձում լուծվել: Հենց այդ մթնոլորտում էլ XIX դ. վերջերին ստեղծվեց «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն[2]:

Ամենայն «արևմտյան»-ի հետ օսմանյան ինտելեկտուալները կապում էին գիտելիքի և առաջընթացի մասին իրենց տեսիլները: Արդեն XIX դ. կեսերից սկսեցին ակտիվորեն թարգմանվել և քննարկվել մատերիալիստ փիլիսոփաների գործերը: Սեփական պետության ապագայի ընթացքն արևմտասեր օսմանյան մտավորականները (հիմնականում ազգությամբ թուրք) տեսնում էին Արևմուտքի՝ իրենց

---

[1] Օսմանյան կայսրությանը վերաբերող այս բնորոշումն առավել հաճախակի շրջանառվել է XIX դ. կեսերից: 1853թ. անգլիացի քաղաքագետ, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ջոն Ռասելը Օսմանյան կայսրությունը կոչում է «Հիվանդ մարդ, ծայրահեղ հիվանդ մարդ»: Այս խոսքերի սկզբնաղբյուրն անհայտ է, երբեմն վերագրվում է ռուսաց ցար Նիկոլայ I-ին, սակայն Նիկոլայ ցարին պատկանող խոսքերը փոքր-ինչ այլ ձևակերպմամբ էին՝ «մարդ, որը հասել է զառամյալության», տե՛ս http://www.nybooks.com/articles/2001/03/08/turkeys-hidden-past/#fnr1:

[2] Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն կոչել նաև կուսակցություն: Մենք նախընտրում ենք այն չկոչել «կուսակցություն», այլ «կոմիտե»՝ հաշվի առնելով և՛ թարգմանական (թուրք. *“İttihat ve Terakki Cemiyeti”*), և՛ բովանդակային ճշգրտության ասպեկտները:

ժամանակին բնորոշ գիտական պաշարները յուրացնելու, օսմանյան կրոնապետությամբ թելադրված բացերը լրացնելու մեջ: Օսմանյան կայսրություն այցելած օտարազգի ուսումնասիրողները զարմանքով էին ընդունում Օսմանյան կայսրությունում տիրող այդ «մատերիալիստական պայթյունը»[3]: Սակայն եվրոպական լուսավորականության հանդեպ այդ սերն առաջին հերթին ոչ թե հանուն գիտության էր, այլ քաղաքական նպատակների, և մատերիալիստ փիլիսոփաների գրվածքներն էլ քննարկվում էին քաղաքական ոճաբանությամբ:

Գովաբանվում էին Բենեդիկտ (Բարուխ) Սպինոզայի նատուրալիզմը, Չարլզ Դարվինի էվոլյուցիայի տեսությունը, քաղաքական դիսկուրսում թեժ քննարկումների էին արժանանում Մոնտեսքիոյի, Ժան-Ժակ Ռուսոյի, Վոլտերի գրվածքները: Սպինոզան և Վոլտերը համարվում էին ամենանշանավոր փիլիսոփաները. Սպինոզան՝ իր կրոնական ազատախոհության, իսկ Վոլտերը կրոնի հանդեպ իր բացասական տրամադրվածության համար[4]: Ժ.-Ժ. Ռուսոյի հանդեպ վերաբերմունքը մի կողմից դրական էր, քանի որ նա հակաեկեղեցական ճաշակ ուներ, և մյուս կողմից բացասական էր այն պատճառով, որ Ռուսոն գիտության «ամենակարողության» մտքի հետ համաձայն չէր[5]:

Արդիականացման և առաջադիմելու այս ուղու հանգրվաններից էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ստեղծումը և նրա գաղափարախոսության մշակումը: XIX դ. մատերիալիստական այս արթնացումը կայսրության մեջ դժգոհություններ առաջացրեց ավանդական իսլամական օրենքներով առաջնորդվող հասարակության մեջ, և արդյունքում օսմանյան ինտելեկտուալները բաժանվեցին երեք ճամբարի.

1. Առաջին խումբը արդիականացման, արևմտականացման կողմնակիցներն էին և ցանկանում էին ամենայն «արևմտյանը» ներդնել Օսմանյան կայսրության բազմազան բնագավառներ: Սա ամենաբազմաքանակ հետևորդներ ունեցող հոսանքն էր:
2. Երկրորդ խմբի անդամները պահպանողականներն էին, որոնք օսմանյան *ուլեմայի*[6] դիրքորոշումը համարում էին առաջնային և մոդեռնիստներին մեղադրում էին սեփական մշակույթից, ավանդական արժեքներից, կրոնից օտարվելու և դրա հանդեպ թշնամանալու մեջ: Ավանդականի կողմնակիցների այս ուղ-

---

[3] Հունգարացի գիտնական Արմինիուս Վամբերին այս առնչությամբ գրում է, որ Օսմանյան կայսրության այդ գրագետ զանգվածն ակտիվորեն յուրացնում էր մատերիալիստական առաջխաղացման պտուղները, մեծ ձգտում կար ուսում ստանալու եվրոպական համալսարաններում, նմանվելու եվրոպացիներին (տե՛ս Vàmbèry H., *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert, Eine Culturgeschichtliche Studie*, Leipzig, 1875, S. 101):

[4] Տե՛ս Hanioğlu M. Ş., *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, 1995, pp. 12-13.

[5] Տե՛ս Hanioğlu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 13:

[6] Ուլեմա կամ ուլամա բառն արաբերեն է, նշանակում է ուսյալ՝ իր ամենալայն իմաստով: Այս դասի մեջ ընդգրկվում են իսլամի ուսյալ անձինք՝ աստվածաբանները (մութակալիմուն), կանոնական իրավունքի մասնագետները՝ մուֆթիները, դատավորները՝ կադիները, ուսուցիչները և բարձրաստիճան կրոնական հեղինակություն վայելող անձինք, ինչպես օրինակ՝ շեյխ ուլ-իսլամը (տե՛ս Encyclopædia Britannica, Vol. 22, Chicago-London-Toronto, 1962, էջ 671):

ղությունը չնայած գոյատևեց մինչև Օսմանյան կայսրության մայրամուտը, որևէ էական քաղաքական և մտավոր ներդրում չունեցավ կայսրության վերջին շրջանի համար[7]:

3. Երրորդ ուղղությունը հարաբերականորեն միջին դիրք էր զբաղեցնում. օգտագործվում էին իսլամական խորհրդանշաններ, սակայն իրական ուղղվածությունն ավելի շատ դեպի արևմտամետ ուժերի կողմն էր: Միջին գիծը հմտորեն բռնած մտավորականների այս ճյուղը կարողացավ հասնել իր առջև դրված նպատակներին, ընդունվել հասարակության տարբեր շերտերի կողմից: Այս ուղղությունը հետագայում «Նոր օսմանցիների» շարժման[8] հիմքը դարձավ, որն էլ իր հերթին՝ «Միություն և առաջադիմություն» («Երիտասարդ թուրքերի») կոմիտեի:

Ավելի ուշ, երբ կոմիտեն շրջադարձ կատարեց դեպի պանթուրքիստական-ազգայնական գաղափարախոսություն, հենման կետեր հայտնաբերեց նաև իրրեդենտիզմի մեջ[9], Ֆրիդրիխ Նիցշեի, Հերբերտ Սպենսերի, Էմիլ Դյուրկհայմի և Անրի Բերգսոնի տրակտատներում. «... իրենց քաղաքական իդեալները վերցրել էին եվրոպական մտքից, այնպիսի մտածողներից, ինչպիսիք են Բերգսոնը, Դյուրկհայմը, Նիցշեն և այլք՝ հաստատելով, որ նրանք պետք է համախմբեն իրենց ժողովրդի տաղանդները, կառուցեն սեփական ինտելեկտուալ կյանքը և ազգային ավանդույթները՝ Եվրոպայից վերցնելով մեթոդն ու տեխնիկան»[10]: Միախառնելով լուսավորականների և XIX-XX դարի սկզբի որոշ փիլիսոփաների գաղափարները՝ ստեղծվեց իթթիհատական փիլիսոփայության առանցքը[11], որը հետագայում լրացվեց թուրք հեղինակների մեկնաբանություններով:

---

7 Տե՛ս Hanioğlu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 13-14:

8 Պատմաբան Շուքրու Հանիօղլուն այս խմբի ներկայացուցիչ է համարում նաև հանրահայտ գրող Իբրահիմ Շինասիին և Նամըք Քեմալին (տե՛ս Hanioğlu M. Ş., *The Young Turks in Opposition* …, էջ 14):

9 Տե՛ս Զարևանդ, *Միացեալ, անկախ Թուրանիա*, Աթէնք, 1988, էջ 60, հմմտ. Manenti L. G., Massoneria italiana, ebraismo e movimento dei Giovani Turchi, in *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. LXXVIII, N. 3, Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, Settembre-Dicembre 2012, էջ 161-175: Իրրեդենտիզմը միջազգային հարաբերությունների ոլորտում ընդունված է կոչել մի երևույթ, երբ ազգի մի հատվածը՝ նույն լեզվով, մշակույթով ու պատմությամբ, զատված է մյուսից և հանրային մտայնության մեջ ձգտում կա դրանք միավորելու: Իրրեդենտիզմի դասական օրինակ է նացիստական Գերմանիայի կողմից Ավստրիայի *անշլյուսը*՝ միակցումը 1938 թ.: Եզրույթը ծագել է *Italia irredenta* (իտալ. թարգմ. «չմիավորված Իտալիա») արտահայտությունից և համապատասխան գաղափարախոսությունից՝ կապված Ավստրո-Հունգարական կայսրության կողմից գրավված իտալական հողերը վերադարձնելու հետ (տե՛ս *Dictionary of Genocide*, by Totten S., Bartrop P. R., Greenwood Press, 2008, էջ 227):

10 Alp T., *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, Liberty Press, London, 1917, p. 13, հմմտ. *Memoirs of Halidé Edib*, The Century Co., New York, 1926, p. 319.

11 Տե՛ս Զարևանդ, *նշվ. աշխ.*, էջ 61:

բ. Թուրքական հիմքից բխող իդեալ-գաղափարները

Երիտթուրքերը հիմնականում ցածր դասի բյուրոկրատներ և ուսանողներ էին, իրենք իրենց ընկալում էին որպես բարենորոգիչ և իրենց բարենորոգումների պատմական գիծը հասցնում էին ընդհուպ Մահմուդ II-ի ռեֆորմներին, հաջորդաբար՝ Թանզիմաթի ռեֆորմին, նոր օսմանցիների և Միդհատ փաշայի գլխավորած բարենորոգական շարժումներին:

Երիտթուրքերն ազդվել էին 1860-ականների սահմանադրական ընդդիմության հոսանքից և հատկապես Նամըք Քեմալի[12] ռեֆորմիստական և հայրենասիրական գաղափարներից: Ուսանողները գաղտնի միմյանց էին փոխանցում կայսրությունում արգելված գործիչների և գաղափարախոսների մտքերը, իսկ 1896-ից հետո՝ նաև երիտթուրքական ամսագրերը, որոնք տպագրվում էին Օսմանյան կայսրությունից դուրս[13], սակայն օրենքը շրջանցելով՝ տարածվում էին համալսարաններում: Այդ ամսագրերն արգելված էին արևմտամետ գաղափարներ տարածելու, դրանց մեջ առկա սահմանադրականության, ռացիոնալիզմի և գիտության առաջընթացի գաղափարների պատճառով[14]:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից շատ չանցած՝ կառավարությունը սկսեց առաջ մղել կայսրության բնակչության միատարրացման գաղափարը՝ թրքացումը[15]: Այն ուղղված էր կայսրության քրիստոնյաների դեմ, նրանց դավանած կրոնի, մշակույթի և կենսակերպի դեմ: Թրքացման գաղափարախոսների հակաքրիստոնեական տրամադրություններն էլ առաջին հերթին ուղղվեցին հայերի դեմ՝

---

[12] Մեհմեդ Նամըք Քեմալ (1840-1888), թուրք արձակագիր, պոետ, թուրք ազգայնական շարժումների ղեկավար, նրա գրվածքները մեծ ազդեցություն են թողել երիտթուրքերի վրա, հրատարակել է *"Hürriyet"* («Ազատություն»), *"İbret"* («Զգուշացում») թերթերը: Իր հերթին գաղափարապես ազդվել է Իբրահիմ Շինասիից՝ *"Tasvir-i Efkâr"* («Գաղափարների նկարագրություն») թերթի խմբագրից: Թուրքական գրականությունն արևմտականացնելու կողմնակիցն է եղել: 1873-1876-ին բանտարկված էր *"Vatan yahut Silistre"* («Հայրենիք կամ Սիլիստրիա») թատերական դրաման գրելու պատճառով: Համոզված էր, որ կրոնը համահունչ կլինի նորացված Թուրքիայի արժեհամակարգին այն դեպքում, եթե հաստատվեր սահմանադրական կառավարում՝ անգլիական տարբերակով: Դեմ էր օսմանյան բռնապետությանը (տե՛ս *Encyclopædia Britannica,* Vol. 13, Chicago-London-Toronto, 1962, էջ 319, տե՛ս նաև «Բրիտանիկա» հանրագիտարանի թվային տարբերակը՝ http://www.britannica.com/biography/Namik-Kemal):

[13] Խոսքը *"Meşveret"* (Փարիզ), *"Osmanli"* (Ժնև), *"Muhbir"* (Լոնդոն), *"Tanin"* (Փարիզ) ամսագրերի մասին է:

[14] Տե՛ս Zürcher E. J., *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London, 2010, էջ 113:

[15] Պանթուրքիզմը ծագեց Ռուսաստանում՝ թյուրքազգիների շրջանում, և այնտեղից անցավ Անկարա և Պոլիս: Պանթուրքիզմին ուղղորդողը Յուսուֆ Աքչուրան (1876-1935) էր: Արդեն 1889-ին պանթուրքիզմը Հուսեինզադե Ալի Բեյի (1864-1940) միջոցով թափանցում է Թուրքիա, տարածվում է երիտթուրքերի մեջ: Պանթուրքիզմի գաղափարի հանրայնացման պատասխանատուն հաճախ համարվում է հունգարացի, ծագումով հրեա Արմինիուս (Հերման) Վամբերին, որը կապեր ուներ երիտթուրք գործիչների հետ (տե՛ս Landau J. M., *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, Indiana University Press, 1995, էջ 2): Օսմանյան կայսրության տարածքում պանթուրքիզմը քաղաքական ուսմունքի վերածողը համարվում է ծագումով քուրդ երիտթուրք գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփը: Հմմտ. *Memoirs of Halidé Edib,* The Century Co., New York, 1926, էջ 314-315, Զարևանդ, *նշվ. աշխ.*, էջ 62:

մշակելով Հայոց ցեղասպանության ծրագիրը[16]: Պատմաբան Արսեն Ավագյանը նշում է, որ երիտթուրքերի ռադիկալ ներկայացուցիչներն էին՝ դոկտոր Նազըմը, դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը, Ջիյա Գյոքալփը, Էյուբ Սաբրին, Քյուչյուկ Թալաթը, Իսմայիլ Ջանփոլադը, որոնցից առանձնացնում է հատկապես երկուսին՝ Բեհաէդդին Շաքիրին և Նազըմին (երկուսն էլ մասնագիտությամբ բժիշկ)[17]: Պատմաբանը նրանց զատում է կառավարական եռապետներից, դոկտոր Նազըմին կոչում իթթիհատականության գաղափարախոս, իսկ Բեհաէդդին Շաքիրին ներկայացնում Նազըմից գաղափարապես ազդված[18]:

Երիտթուրքերի գործունեությունն առաջին ուսումնասիրողներից Էռնեստ Ռամզորն առանձնացնում է մեկ այլ գաղափարական դաշտ. նա գրում է, որ միաժամանակ երիտթուրքերի թվում կային *բեքթաշի*[19] սուֆիական միաբանության անդամներ՝ նրանց շարքում նշելով նաև Թալեաթին, Ռիզա Թևֆիկին և *շեյխ ուլ-իսլամ* Մուսա Քյազիմ էֆենդիին[20]:

Օսմանյան կայսրության մեջ պանթուրքիզմի հիմնադիրը ծագումով քուրդ երիտթուրք գաղափարախոս Ջիյա Գյոքալփն է, ով, լինելով «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գործուն տեսաբան, մասնակցել է Հայոց ցեղասպանության ծրագրի մշակմանը: Նա իր աշխատությունները հանրայնացրել է երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո՝ 1911-1918 թթ. և 1922-1924 թթ.: Գյոքալփը գտնում էր, որ երիտթուրք եռապետները պետք է ընտրություն կատարեն օսմանականության և թրքականության միջև, իսկ իր սեփական նորարար գաղափարներն օսմանիստական չէր կոչում, այլ արևմտյան: Դուրս թողնելով ավելի վաղ, սակայն շատ թույլ զարգացած պանիսլամիզմի գաղափարը՝ նա կենտրոնանում է պանթուրքիզմի վրա, իսկ Օսմանյան կայսրության պետական կրոնը՝ իսլամը, մղվում է հետնաբեմ[21]: Սակայն Գյոքալփը, գիտակցելով իսլամի արթնությունն օսմանյան իսլամադավան

---

16 Տե՛ս Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, МИГА, Ереван, 2013, էջ 53:

17 *Նույն տեղում*, էջ 48-50, 53-56:

18 *Նույն տեղում*, էջ 48:

19 Սուֆիական (թուրք. *Թասավվուֆ)* միաբանությունները (թուրք. *Թարիքաթ*) կարևոր դերակատարություն են ունեցել օսմանյան քաղաքականության մեջ և հասարակական կյանքում: *Բեքթաշի* միաբանությունը *(բեքթաշիյյա)*՝ որպես XV դ. Հաջի Բեքթաշի Վալիի կողմից հիմնադրված սուֆիական միստիկ միաբանություն, տարածում է գտնում ողջ Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես Բալկաններում: Չնայած սուֆիական ուղղություններից էր՝ սունիի իսլամի հետևորդներից կազմված, ուներ Ալիի պաշտամունք, ինչպես շիաները: Բեքթաշիները որդեգրել էին որոշ քրիստոնեական տարրեր, օրինակ՝ հաց բեկանելը և մեղքերի ապաշխարության կարգը: Բեքթաշիների և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ նվիրագործման ծեսերի ժամանակ կարող էին մասնակցել գինի խմելու արարողությանը և պարերին: 1826 թ. ենիչերիների բանակի ոչնչացումից հետո փակվեց նաև այլախոհական համարվող բեքթաշիների միաբանությունը, որից շահեցին նաքշբանդիները: Թանզիմաթի շրջանում նրանք աստիճանաբար վերադարձան հասարակական ակտիվության (տե՛ս http://www.britannica.com/topic/Bektashi, հմմտ. Ռութվեն Մ., *Իսլամն աշխարհում*, Երևան, 2004, էջ 283):

20 Տե՛ս Ramsaur E. E. Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Russell & Russell, 1970, էջ 113:

21 Տե՛ս Տոքթ. Ճէրէճեան Ե., *Փանթուրանիզմը*, Պէյրութ, 1998, էջ 25:

հասարակության մեջ, զիջումներ և մանյովրներ է կատարում: Միաժամանակ ինչպես բոլոր ազգայնականները, այնպես էլ Գյոքալփը ցեղի «պաշտամունքը» գերադասում է ընդունված կրոնից, հետևաբար զգուշորեն միակցում է երեք իդեալներ՝ իսլամը, թուրքիզմը և մոդեռնիզմը, ստեղծում թուրքական ազգայնական գաղափարախոսությունը[22]: Պարզ է, որ քրիստոնյա բնակչությունը թրքացման քաղաքականության մեջ կարող էր երկու դերակատարություն ունենալ. կա՛մ պետք է թրքացվեր, կա՛մ էլ դիմադրելու դեպքում՝ ոչնչացվեր:

Գյոքալփի բացասական նախատրամադրվածությունը քրիստոնեության հանդեպ ակնհայտ է. դա երևում է կայսրության քրիստոնյաների նիստուկացը՝ որպես եվրոպականի չհաջողված կրկնօրինակում, և քրիստոնեությունը՝ որպես հակապետական և գիտության զարգացումը խոչընդոտող կրոն ներկայացնելուց[23]: Նշելով, որ օսմանյան ոչ մուսուլման իր հայրենակիցները, քանի որ Եվրոպայի հետ ընդհանուր *ումնեթ*՝ կրոն ունեին, հեշտությամբ էին յուրացնում ամենայն եվրոպականը, իսկ մուսուլմանները չէին կարողանում, որի պատճառով հետ էին մնում արևմտյան ձեռքբերումներից: Եվ նա առաջարկում է ստեղծել մի նոր կենսակերպ, բայց չկրկնօրինակել եվրոպականը, այնպես, որ նոր արժեքներն էլ լինեն տնտեսական, ընտանեկան, էսթետիկական, փիլիսոփայական, բարոյական, իրավական և քաղաքական բարձր արժեքներ, որոնք կբխեին օսմանցիների սրտից[24]: Այդ արդիականացումը պետք է իրագործվեր ազգային առանձնահատկությունների հետ հաշվի նստելով, հետևաբար մուսուլմաններին կոչ է անում ստեղծել նոր սինթեզ[25]: Նա Եվրոպան ոչ առանց դիտավորության չի դիտարկում որպես քրիստոնեական քաղաքակրթության մաս և իր մտքերը շարադրում է այնպես, իբր քրիստոնեությունը խոչընդոտել է գիտության զարգացումը և ժամանակակից պետական համակարգեր ստեղծելը: Դրան հակառակ՝ նա իսլամը դիտարկում է որպես ժամանակակից կրոն և բարենպաստ գործոն՝ նոր պետություն ստեղծելու և Եվրոպայի գիտական պաշարներն ազգայինի հետ սինթեզելու հարցում[26]: Սակայն նա իր ուտոպիստական Թուրքիան միաժամանակ տեսնում էր աշխարհիկ պետական համակարգով՝ իր այդ միտքը զգուշորեն քողարկելով իսլամի հանդեպ հոգածությամբ, որպեսզի կրոնը չտուժի պետության միջամտություններից[27]:

---

22 Տե՛ս Gökalp Z., *Turkish Nationalism and Western Civilization.* Columbia University Press, 1959, էջ 233, 267:

23 *Նույն տեղում*, էջ 222-223: Նշելի է, որ նրա այդ վերաբերմունքն ուղղված էր միայն ավանդական քրիստոնեական՝ կաթոլիկ, ուղղափառ և արևելաուղղափառ եկեղեցիների դեմ, և բողոքականությունը դուրս էր մնում այդ շրջանակից, քանի որ Գյոքալփը, համակրանքով խոսելով բողոքականության մասին, ասում է, որ այն «քրիստոնեության իսլամականացված ձևն է», և, ըստ նրա, հենց բողոքականությունն է գիտություն ստեղծող քրիստոնեության տեսակը Եվրոպայում:

24 *Նույն տեղում*, էջ 59:

25 *Նույն տեղում*:

26 *Նույն տեղում*, էջ 143:

27 *Նույն տեղում*, էջ 214-223:

գ. Արևմտյան հիմքից բխող իդեալ-գաղափարներ

1889 թ. Թագավորական բժշկական ակադեմիայում ստեղծված «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի առաջին խմբակցության՝ «Օսմանյան միացյալ» կոմիտեի (թուրք. *"İttihadi Osmani Cemiyeti"*) հիմնադիրը՝ Աբդուլլահ Ջևդեթը, արևմտականացման մոլի պաշտպաններից էր: Նա պնդում էր. «.... կա միայն մեկ քաղաքակրթություն՝ եվրոպականը: Եվ հետևաբար մենք պետք է եվրոպական քաղաքակրթությունից փոխառենք և՛ նրա վարդը, և՛ նրա փուշը»[28]: Է. Յ. Ցյուրխերը նշում է, որ պատահական չէ կոմիտեի հիմնադրման տարեթիվը՝ 1889 թվականը, որը Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության 100-րդ տարելիցին էր[29]: Միևնույն թվականին նոր շարժման հայրերից մեկը՝ Ահմեդ Ռիզան[30], մեկնում է Փարիզ՝ մասնակցելու Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության 100-ամյակի միջոցառումներին[31]:

---

[28] Hanioğlu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 17:

[29] Տե՛ս Zürcher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 98:

[30] Ահմեդ Ռիզա (1859-1930), «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հիմնադիրներից, եվրոպաֆիլ, կրթական գործիչ, տեսաբան, 1908-1918 թթ. Օսմանյան խորհրդարանի ներկայացուցիչների պալատի նախագահող, սակայն սկսած 1910թ. համարվում է Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի հետ չառնչվող գործիչ: Կենտրոնացած էր Օսմանյան կայսրության ռեֆորմացիայի գաղափարի վրա, լայնորեն օգտվում էր պոզիտիվիստական սոցիալական կառուցվածքի մոդելներից և նպատակահարմար էր գտնում դրանք կիրառել Օսմանյան կայսրության գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը զարգացնելու համար:

[31] «Օսմանյան միացյալ» կոմիտեի հիմնադրումից հետո ողջ կայսրությունով մեկ և արտասահմանում սկսեցին ձևավորվել մասնաճյուղեր: Նշված երկու հիմնադիրներին շուտով միացան անձինք Էդիրնեից (Ադրիանապոլիս)՝ Ֆայիկը, Հոքա Իբրահիմը և փոստատան ծառայող Մեհմեդ Թալեաթը: Այդպիսով, կազմվեց կոմիտեի միջուկը: Նրանց գործունեությունն ընդլայնվում է կայսրությունից դուրս: Հետագայում խմբերը միավորվեցին՝ ստեղծելով մեկ կոմիտե: 1895 թ. Ահմեդ Ռիզան համաձայնվում է ղեկավարել կոմիտեն: 1896 թ. ընդհատակյա շարժումն անվանափոխության արդյունքում ստանում է «Միության և առաջադիմության օսմանյան» կոմիտե անվանումը, սակայն ներքին պառակտման արդյունքում իր հետապնդած քաղաքական նպատակներին չի հասնում, նրա անդամները ցրվում են, և Օսմանյան կայսրության ներսում շարժումը դադարում է գործել մոտ մեկ տասնամյակ: Այս ընթացքում, սակայն, փարիզյան ճյուղը Ահմեդ Ռիզայի գլխավորությամբ շարունակում է գործել: Դրա հետևանքով, ինչպես իրենք իրենց կոչում էին Եվրոպայում տպագրվող իրենց թերթերում, «երիտթուրքերը» անցան Եվրոպա՝ ուսանելու կամ ապաստան գտնելու որպես քաղաքական աքսորյալներ: 1902 թ. Փարիզում կայացած օսմանյան լիբերալների կոնգրեսի ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն պառակտվեց երկու ճյուղի. մեկի ղեկավարը արքայազն Սաբահեդդինն էր, որը հիմնեց ավելի լիբերալ, ոչ ծայրահեղական ուղղվածությունը, մյուսը՝ Ահմեդ Ռիզան, որը շարունակեց ղեկավարել իր օսմանիստական, սակայն ոչ ռադիկալ իսլամական դիրքորոշումով: Սակայն 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո կոմիտեն աստիճանաբար դարձավ ծայրահեղ ազգայնական. ազգայնական տրամադրություններն էլ ավելի սրվեցին երիտթուրք եռապետների՝ Թալեաթի, Էնվերի և Ջեմալի իշխանության օրոք (հմմտ. Zürcher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 95-99: Պատմաբան Արսեն Ավագյանը մանրամասն անդրադարձել է կոմիտեի հիմնադրմանը, անցած փուլերին. տե՛ս Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, МИГА, Ереван, 2013):

Եվրոպական հասարակությունն իթթիհատականներին ընկալում էր որպես լիբերալների, որոնք տոգորված էին Օգյուստ Կոնտի[32], Արթուր դը Գոբինոյի[33] և Գյուստավ Լը Բոնի[34] տեսություններով: Տրապիզոնի կաթոլիկ թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանն իր հուշերի մեջ ուղեգծում է երիտթուրքերի աշխարհայացքը պոզիտիվիստական հիմքով՝ որպես Օգյուստ Կոնտի դպրոցի հետևորդներ[35]: Ֆրանսիացի այս փիլիսոփաների հանդեպ համակրանքն ու նրանց գաղափարներից ազդված լինելը մասնավորապես արտացոլվում են Աբդուլլահ Ջևդեթի կողմից Գյուստավ Լը Բոնի գաղափարների յուրացման մեջ[36]: Ամբոխի և ազգերի հոգեբանությանը վերաբերող Լը Բոնի հեղինակած գործերը, ըստ նրա, թույլ կտային փոխել մուսուլմանի հոգեբանությունը, սակայն այս հեղինակների գրվածքները հրամցվում էին իսլամի կողմնակից էլիտային փոքր-ինչ այլ լույսով. նշված մտածողների վերաբերյալ երիտթուրքերը ձևավորում էին այնպիսի կարծիք, որ նրանք երևան ավելի շատ իսլամի ոգուն հարազատ հեղինակներ, քան ուղղակի եվրոպական փիլիսոփաներ: Իսկ Ահմեդ Ռիզան ասում էր, որ քրիստոնեություն քարոզել մուսուլմանների մեջ անհնարին խնդիր է, այն կրոնափոխությունը, որ պիտի կատարվի մուսուլմանների մեջ, պոզիտիվիզմի կրոնափոխությունն է[37]:

---

[32] Օգյուստ Կոնտ (1798-1857), ֆրանսիացի փիլիսոփա, պոզիտիվիզմի և սոցիոլոգիայի՝ որպես ինքնուրույն գիտության, հիմնադիրն է: Պոզիտիվիստական համակարգն անջատում է գիտությունը մետաֆիզիկայից և աստվածաբանությունից, հասարակությունը խիստ դասակարգված է ներկայացվում, որի գաղափարական հիմքը «պոզիտիվիստական եկեղեցու հոգևոր այրերի» կողմից մշակված պոզիտիվիստական բարոյագիտությունն է: Կոնտն իր փիլիսոփայությունն անկրոն է ստեղծել, բայց այն իր հիմքում նաև քրիստոնեությունը քննադատող ու քրիստոնեությանը հակադրվող փիլիսոփայություն է: Այս մասին են վկայում Օ. Կոնտի և նրա հիմնած դպրոցի աշխատությունները:

[33] Արթուր դը Գոբինո (1816-1882), ֆրանսիացի գրող, տեսաբան, դիվանագետ, որը հայտնի դարձավ իր «Մարդկային ցեղերի անհավասարության մասին» աշխատությամբ: Նա հետագայում համարվեց գիտական ռասիզմի առաջին տեսաբաններից մեկը: Իր այդ կոթողային աշխատության մեջ նա կողմ է մարդկության բիբլիական ծագումնաբանությանը՝ Ադամից և Եվայից ծագելու տեսությանը, սակայն սպիտակ ռասան, ըստ նրա, դոմինանտ ռասա է՝ քաղաքակիրթ մշակույթ և կառավարման համակարգ ստեղծելու տեսակետից: Գոբինոն գործածում էր «արիացի» եզրույթը՝ նկատի ունենալով հնդեվրոպական մշակույթը կրող անհատին, սակայն ավելի ուշ նա այն սկսեց օգտագործել գերմանական ցեղի (*'la race germanique'*) առնչությամբ: Այս տեսաբանի աշխատանքներն օգտագործվել են նաև Ադոլֆ Հիտլերի և նացիստների կողմից՝ ի սպաս դնելով իրենց քաղաքական ուտոպիաներին (տե՛ս օրինակ՝ Fortier P. A., "Gobineau and German Racism," in *Comparative Literature*, 1967, Vol. 19, No.4, էջ 341-350, McDonough F., *Hitler and the Rise of the Nazi Party*, New York, Routledge, 2012, էջ 56):

[34] Գյուստավ Լը Բոն (1841-1931), ֆրանսիացի հոգեբան, սոցիոլոգ, մարդաբան և պատմաբան: Հանրաճանաչություն ձեռք բերեց մարդկային բազմության, ամբոխի հոգեբանության ուսումնասիրություններով: Հիմնական մտքերը վերաբերում են ամբոխի հոգեբանությանը (որպես կարևոր քաղաքական ու սոցիալական միավորի), արական սեռի դոմինանտությանը, ինչպես նաև նկարագրել է ամբոխի վրա ազդելու եղանակները:

[35] *Տրապիզոնին թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը*, Ա հատոր, Պէյրութ, 1960, էջ 10-11:

[36] Տե՛ս Hanioğlu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 201:

[37] *Նույն տեղում*, էջ 202:

Ի վերջո, երիտթուրքերի հակաքրիստոնեությունն ուներ մի կարևոր հիմնարար պատճառ, քանի որ վերաբերում էր և՛ գաղափարախոսությանը, և՛ քաղաքական հայացքներին, և՛ ընդհանուր կառույցին: Հաճախ գիտական շրջանակներում շրջանցվում է երիտթուրքերի՝ եվրոպական ծագում ունեցող ազատորմնադրության մոդելով գործելու իրողությունը: «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազատորմնադրական գիծը սկիզբ էր առնում իտալական կարբոնարիներից[38], և հետևաբար այն «.... դասական կուսակցություն չէր, այլ գաղտնի կազմակերպություն՝ անօրինական կառույցներով»[39]:

դ. Իթթիհատականությունը 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո

Թեմայի վերաբերյալ եղած գրականությունը համադրելով՝ կարելի է պնդել, որ երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը՝ իթթիհատականությունը, չնայած բաղադրյալ գաղափարախոսություն էր և կազմակերպության գործունեության սկզբում ողողված էր իրարամերժ գաղափարներով, սակայն իր գոյության վերջին փուլում՝ 1908-1918-ին, անհողդողդ էր քրիստոնյաներին և հատկապես հայերին կոտորելու հարցում: Նրանք սկզբնապես որդեգրած եվրոպական շատ սկզբունքներ հեղափոխությունից հետո արագ մի կողմ դրեցին՝ միաժամանակ պահպանելով պոզիտիվիստական շատ գաղափարներ: **«Ազատություն, հավասարություն և արդարություն»**[40] սկզբունքը ձևական դարձավ և մոռացվեց, երբ, սկսած 1908-ից՝ որպես ազգայնականներ որդեգրեցին **«Թուրքիան՝ բացառապես թուրքերի համար»**[41] բանաձևը:

Իթթիհատականությունն իր պանթուրքականությամբ «սրբազան» էր հռչակված, և երիտթուրքերի մշակած ցեղասպանական ծրագիրն այդ «սրբազան նպատակին» հասնելու կարևոր «ծիսակատարություններից էր»[42]: Դրա մասին են վկայում մի քանի աղբյուրներից քաղված տեղեկությունները: Մասնավորապես, Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը» գրքում ասվում է. «....մէկը միւսէն արիւնարբու պաշտօնեաներու բազմութիւն մը, ոգուով նուիրուած էին այդ «սուրբ գործ»ին,– ինչպէս կը հռչակուէր պաշտօնական տոքիմաններու մէջ»[43]: Հատկանշական են հայերի վերջին մնացորդներին կոտորել չցանկացող կայմակամին ուղղված Վանի, Բիթլիսի

---

[38] Տե՛ս Ramsaur E. E. Jr., *նշվ. աշխ.*, էջ 103-108, Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 10, Sciarrone R., *L'Impero ottomano e la Grande Guerra*. Sapienza Università di Roma, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2015, էջ 94:

[39] Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 10-11:

[40] Թուրք. "Hürriyet, Müsavat, Adalet". սա «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պաշտոնական կարգախոսն էր:

[41] Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը, ՀՑԹԻ, Երևան, 2012, էջ 44:

[42] Տե՛ս Akçam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Qusetion of Turkish Responsibility*, New York, 2006, էջ 57-58:

[43] Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը*, Երևան, 1990, էջ 41:

և այլ վայրերի կոտորածները կազմակերպող Ջևդեթ բեյի խոսքերը. «–Ուրեմն չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչ ծրագիր կը հետապնդէ կառավարութիւնը....»[44]:

Արքեպիսկոպոս Հովհաննես Նազլյանը վերաշարադրում է Ռընե Պինոնի[45] հայտնի արտահայտությունը («Ոճը՝ գերմանական, գործը՝ թրքական»[46]) և որակավորում է Եղեռնի իրականացման մեխանիզմը, որպես՝ «Ոճը աղանդաւորական - գործը երիտասարդ-թրքական»[47]: Համաձայն իրենց օրաթերթերի հրապարակումների՝ նրանք թուրքերին համարում են իշխող ցեղ, իսկ պատերազմը, ըստ նրանց, իշխող ցեղերի ուժի արտահայտություններից է՝ հանդեպ թույլ ցեղերի, ովքեր պետք է կրեն դրա հետևանքները, որքան էլ դրանք ծանր լինեն[48]: Այս ամենը, համաձայն արքեպիսկոպոսի, պոզիտիվիստական գաղափարներով տոգորված լինելու արդյունքն էր: Եվ արդեն 1911 թ. Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի IV ժողովում (սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 9-ը) ընդունվում է բնակչության իսլամացման մասին դրույթը, որը նախատեսում էր ուծացում, իսկ անհաջողության դեպքում՝ ոչնչացում[49]: Այդ որոշումների գործադրումն արտոնվեց ու հանրայնացվեց 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին *ջիհադի* հայտարարմամբ:

Ե. Երիտթուրքերի կրոնափիլիսոփայությունը. կրոնը քաղաքականության մեջ

Մեր ժամանակների հայտնի ցեղասպանագետ Բեն Կիերնանն ասում է. «Զնայած բոլոր երեք ռեժիմները (երիտթուրքականը, նացիստականն ու կիմերը –Շ. Խ.) աթեիստական էին, յուրաքանչյուրն էլ հատկապես թիրախավորեցին կրոնական փոքրամասնություններին (քրիստոնյաներին, հրեաներին և մուսուլմաններին)»[50]: Իհարկե, երիտթուրքական գաղափարախոսության՝ կրոնականի հետ առնչվող և միաժամանակ չառնչվող երևույթներն են՝ աթեիզմը և ազնոստիցիզմը, սակայն, ինչպես նշվեց, դրանք միահյուսված էին այլ գաղափարական դաշտերի՝ կենսաբանական մատերիալիզմի, պոզիտիվիզմի, ազատորմնադրության, սոցիալական դարվինիզմի և այլն: Երիտթուրքերից կազմված կառավարությունը պաշտպանում

---

44 Նույն տեղում, էջ 53:

45 Ռընե Պինոն (1870-1958), ֆրանսիացի հրապարակախոս, գրող, Առաջին աշխարհամարտից հետո եղել է *"La Voix de l'Arménie"* ամսագրի խմբագիրը, հեղինակ է Օսմանյան կայսրությանը և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող մենագրությունների՝ *l'Europe et l'Empire Ottoman. Les aspects actuels de la Question d'Orient,* Paris, 1908, *L'Europe et la Jeune Turquie. Les aspects nouveaux de la Question d'Orient,* Paris, 1911, *La suppression des Arméniens: method allemande, travail turc.* Paris, 1916:

46 Ռընե Պինոնի՝ Եղեռնին նվիրված գրքի վերնագրի մի մասն է. Pinon R., *La suppression des Arméniens, Méthode allemande, travail turc.* Librairie Académique Perrin, Paris, 1916:

47 *Տրապիզոնին թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը...*, էջ 8-9:

48 Նույն տեղում, էջ 10-16:

49 Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 43-45:

50 Ben Kiernan, *"Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor"*, in The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective, ed. by Robert Gellately & Ben Kiernan, Cambridge University Press, 2003, p. 29.

էր մուսուլման ազգաբնակչության շահերը: Երիտթուրքերն աջակցում էին մուսուլմանական բոլոր խմբավորումներին, բացառությամբ նաքշբանդիների[51]: Երիտթուրք եռապետների՝ աթեիստ[52] լինելու մասին է խոսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն, ով հաճախ է առնչվել նրանց հետ նաև ոչ պաշտոնական հանդիպումների ընթացքում: Ահա թե ինչ է ասում նա Թալեաթի մասին. «Թալեաթի ծագումն այնքան մշուշապատ էր, որ դրա շուրջ բազում պատմություններ էին պտտվում: Ըստ վարկածներից մեկի՝ նա Բուլղարիայի գնչուներից էր, համաձայն մեկ այլ պատմության՝ պոմակ էր. պոմակ էին կոչում բուլղարական ծագում ունեցող այն անձանց, ում նախնիները դարեր առաջ մահմեդականություն էին ընդունել: Ըստ վերջին վարկածի, որը, ըստ իս, համապատասխանում էր իրականությանը, Օսմանյան կայսրության այս տիրակալը ազգությամբ ամենևին էլ թուրք չէր: Ես անձամբ կարող եմ հավաստել, որ իսլամը նրան բոլորովին չէր հուզում, քանզի իր կուսակցության բազում առաջնորդների նման նա էլ էր արհամարհանք տածում ցանկացած դավանանքի հանդեպ: Մի անգամ նա ասաց ինձ. «Ատում եմ բոլոր քահանաներին, ռաբբիներին ու խոջաներին»[53]: Էնվերի մասին Մորգենթաուն ասում է, որ նա ուներ երկու պատմական կուռքեր՝ Նապոլեոնն ու Ֆրիդրիխ Մեծը, հիացած էր ամենայն գերմանականությամբ և պրուսականությամբ, հավատում էր, որ ինքը «ճակատագրի մարդ է»[54], ուներ համեստ ծագում, սակայն նրա կինը սուլթանական տոհմից էր[55]: Ջեմալը՝ եռապետության երրորդ անձը, մինչև պատերազմը ֆրանսաֆիլ էր, համաձայն Հենրի Մորգենթաուի[56]:

1908 թ. ընդունված սահմանադրությամբ հայտարարվում էր կայսրության բոլոր հպատակների հավասարությունն օրենքի առջև՝ առանց ազգային պատ-

---

[51] Տե՛ս Кондакчян Р., *Турция: внутренняя политика и ислам*, Ереван. 1983, с. 34. Նաքշբանդի միաբանություն (նաքշբանդիյյա), առաջացել է Աբու Յաքուբ ալ-Համադանիի (մահացել է 1140 թ.) *թարիքայից* , իսկ հետագայում իր անունը վերցրել է տաջիկ խորհրդապաշտ Բահա ալ-դին ալ-Նաքշբանդիից (մահացել է 1389թ.), ռադիկալ *սունի* խումբ, որը հակադրվում էր բեկթաշիների լիբերալ իսլամին:

[52] Չնայած դրան, երիտթուրքերի հիմնի համաձայն, սուլթանը մեղադրվում էր աթեիստ լինելու մեջ, իսկ սկզբնական շրջանի քարոզչական պամֆլետներում Աբդուլ Համիդ II-ը դատաստանի է ենթարկվում Մուհամեդ մարգարեի, հայտնի խալիֆների, օսմանյան սուլթանների կողմից և մահվան դատավճռի է արժանանում. տե՛ս Hanioğlu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 200: Սակայն երիտթուրքերի աթեիստ լինելը չէր նշանակում, որ իրենք չէին կարող կրոնական տարբերության հիման վրա թիրախավորել քրիստոնյաներին: Քրիստոնյաների հանդեպ բացասական վերաբերմունքն ակնառու էր, և դա արտացոլված է ականատեսների, միսիոներների, վերապրողների հուշերում: Մասնավորապես Ավրորա Մարդիգանյանի պատմության մեջ ասվում է. «Թալեաթ բեյն ուղարկեց իր հայտնի պատասխանը, որ հիմա այրում է յուրաքանչյուր հայի սիրտ, որտեղ էլ նա գտնվելիս լինի: Այդ պատասխանը բոլորն են լսել: Ահա Թալեաթ բեյի հեռագիրը. «Ինչ էլ քրիստոնյաների հետ անեք, զվարճալի է…» (Հարվի Լ. Գեյթս, *Հոշոտված Հայաստան*, ՀՑԹԻ, Երևան, 2015, էջ 101):

[53] *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, ՀՑԹԻ, Երևան, 2012, էջ 21: Հմմտ. *Memoirs of Halidé Edib*, The Century Co., New York, 1926, p. 319.

[54] Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը..., էջ 30:

[55] Նույն տեղում, էջ 36:

[56] Նույն տեղում, էջ 81:

կանելության ու կրոնի տարբերակման[57]: Սակայն սահմանադրության II հոդվածով միաժամանակ իսլամը հայտարարվեց պետական կրոն[58]:

Դեպքերի քննությունը ցույց է տալիս, որ երիտթուրքերը քրիստոնյաների հանդեպ սկզբում առերես որդեգրել էին համագործակցելու քաղաքականությունը, իսկ հետագայում՝ ոչնչացնելու: Երիտթուրքերը միահյուսել էին պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունները, սակայն պանիսլամիզմին ապագա դերակատարություն չէին տալիս: Ցեղասպանության համար թիրախ դարձան կայսրության գրեթե բոլոր քրիստոնյաները, առաջին հերթին՝ հայերը (առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական)[59], ապա՝ ուղղափառ պոնտացի հույները, ասորի հակոբիկյանները, քաղդեացիները[60]: Եղեռնի իրականացման կրոնական նրբերանգը հատկապես երևում է քրիստոնյաների ստեղծած կրոնամշակութային արժեքները ոչնչացնելու մեջ. ավերվում էին եկեղեցիները, փակվում էին կրթական հաստատությունները, սպանվում էին հոգևորականները, առաջարկվում էր իսլամանալ՝ մահանալու փոխարեն. բռնի իսլամացման էին ենթարկվում հատկապես հայ կանայք ու երեխաները:

զ. Իթթիհատական ջիհադը

Կրոնական տարբերությունը որպես գործիք օգտագործելը երիտթուրքերի ցեղասպանական ծրագրի էական տարրերից էր և այդ իմաստով առաջնահերթ էր իսլամադավան երկու կարևոր շերտերի՝ նախ՝ հոգևոր խավի, ապա՝ կայսրության մուսուլմանների համաձայնությունն ստանալը: Դա, ինչպես պարզվեց, այնքան էլ դժվար չէր: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին Օսմանյան կայսրության հոգևոր առաջնորդը՝ *շեյխ ուլ-իսլամը*՝ Հայրի էֆենդին[61], Կոստանդնուպոլսի Ֆաթիհ մզկիթի դիմաց պետական պաշտոնյաների ներկայությամբ ժողովրդի առջև ընթերցեց իր և մի շարք հայտնի իսլամական աստվածաբանների կազմած 5 *ֆեթվաները*[62], որով հաստատում էր

---

[57] Кондакчян Р., *նշվ. աշխ.*, էջ 34:

[58] Նույն տեղում:

[59] Նշված դավանանքներին պատկանող հայ քրիստոնյաները ենթարկվեցին տեղահանության (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. I: The Lower Euphrates, Watertown, 1993, էջ 117, 143, տե՛ս նաև *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. II: The Peripheries, Watertown, 1994, էջ 19, 62, 91, տե՛ս նաև *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. III: The Central Lands, Watertown, 1995, էջ 57, 137):

[60] Հատկապես քրիստոնյաներին սպառնացող վտանգներից են խոսում մի շարք օտարերկրյա դիվանագիտական կորպուսների աշխատողներ (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. I: The Lower Euphrates, Watertown, 1993, էջ 54, 55, 137, 153, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. II: The Peripheries, Watertown, 1994, էջ 51):

[61] Ուգրուփլու Մուստաֆա Հայրի էֆենդի (Հայրի բին Ամնի Էյուրգաբի, 1867-1921), 1914-1916 թթ. եղել է Օսմանյան կայսրության *շեյխ ուլ-իսլամը*:

[62] Ֆեթվա (արաբ. թարգմ.՝ «որոշում») – իսլամական կրոնաիրավական որոշում՝ կայացված բարձրագույն հոգևոր հեղինակություն ունեցող անձի (մուֆթիի, ղադիի, շեյխ ուլ-իսլամի) կողմից: Յուրաքանչյուր կարևոր պետական կամ հասարակական կյանքին վերաբերող որոշում կա-

Մեհմեդ V-ի սրբազան պատերազմի որոշումը, և կոչ էր արվում աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին *ջիհադի* դուրս գալ ընդդեմ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի[63]: Ղուրանի մի քանի հատվածներ՝ 9:124, 4:11, 37, 105, ըստ արքեպիսկոպոս Հ. Նազլյանի, կարող էին արդարացնել բոլոր մուսուլմաններին *ջիհադի* հրավիրելու և հրովարտակ թողարկելու համար[64]:

Այս մասին շվեդ միսիոներուհի Ալմա Յուհանսոնը *ջիհադի* կոչի վերաբերյալ գրում է. «.... Այնուհետև Սրբազան պատերազմ հայտարարվեց, և մենք բոլորս հասկացանք, որ ժողովրդի ճակատագիրը կանխորոշված է: Բարձրաստիճան անձինք և հոգևորականները գրգռիչ ճառեր էին արտասանում այն մասին, որ բոլոր քրիստոնյաները պետք է կոտորվեն: .... Թուրքերը հաճախ էին ասում, որ մինչև ռուսների ժամանումը նրանք կկոտորեն բոլոր քրիստոնյաներին. հետո ռուսները կարող են գալ»[65]:

Հայտնի է, որ իսլամական ուսմունքի համաձայն՝ *ջիհադը* երկշերտ է՝ ներքին և արտաքին[66]: Արտաքին *ջիհադը* կարող է պսակվել հաջողությամբ, երբ ներքին *ջիհադն* իրականացվել է լավագույնս[67], այսինքն՝ առաջին հերթին *ջիհադը* պետք է ուղղվի ներքին թշնամիների դեմ: Եվ այդ ներքին թշնամիներն Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներն էին՝ հայերը, հույները, ասորիները: Հետևաբար *ջիհադի* հայտարարությամբ նրանք հեշտացրին շարքային մուսուլմանի մասնակցությունը ցեղասպանական ծրագրի իրագործմանը՝ ապահովելով ծրագրի ամենաազդեցիկ գործոններից մեկի՝ կրոնական գործոնի ներկայությունը և դրա արդարացումը միաժամանակ: Սակայն այդ ներքին *ջիհադը* ևս «կողմնակալ էր», քանի որ ուղղված էր ոչ բոլոր ոչ մուսուլմանների դեմ. օրինակ, հրեաները, ի բարերախտություն

յացնելուց առաջ ֆեթվա ստանալը միշտ պարտադիր պայման է եղել: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին թողարկված ֆեթվան գրվել էր հակիրճ՝ թվով 5 հարց ու պատասխանի տեսքով, այն *ջիհադի* էր կոչում բոլոր մուսուլմաններին՝ ընդդեմ Անտանտի երկրների ու նրանց համակիրների՝ սեփական հավատը և իսլամական «խալիֆայությունը» պաշտպանելու պատրվակով (ֆեթվայի օսմաներեն տեքստը՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 80, տե՛ս նաև *Großer Bilder-Atlas des Weltkrieges*, München, Bruckmann, 1915, էջ 369, որտեղ ֆեթվայի տեքստը գրված է 4 լեզուներով՝ օսմաներեն, արաբերեն, պարսկերեն և գերմաներեն): Բացի *ֆեթվայից* կրոնական պատերազմ հայտարարելու առթիվ հրապարակվեց նաև ավելի մանրամասն մի պաշտոնական բրոշյուր (հայերեն թարգմանությունը՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 149), իսկ ռուսախոս մուսուլմանների համար թողարկվեցին նաև երկլեզու թռուցիկներ՝ ռուսերեն և օսմաներեն (ՀՑԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բ. 31, թպ. 14, ֆ.հ. 26):

63 *Ջիհադի ֆեթվան* թողարկող *շեյխ ուլ-իսլամը*՝ Հայրի էֆենդին, 1915 թ. սեպտեմբերին հրաժարական է ներկայացնում, որը հետագայում մեկնաբանվում է՝ իբր նա դեմ էր օսմանյան քրիստոնյաների կոտորածներին: Սակայն որոշ մասնագետներ գտնում են, որ Հայրի էֆենդին բոլորովին այլ պատճառով հեռացավ, նա ուղղակի դեմ էր ապագայում՝ 1916 թ., սպասվող իրավաբանական ռեֆորմին և հետագայում մնաց երիտթուրքերի բարեկամը (տե՛ս Гуайта Дж., *Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: "Ислам непричастен к их деяниям!"*, ФАМ, Москва, 2007, էջ 53):

64 *Տրապիզոնին թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը* ..., էջ 13-14:

65 Յուհաննսոն Ա., *Աքսորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պատմությունից*, ՀՑԹԻ, Երևան, 2008, էջ 48:

66 Տե՛ս Streusand D. E., What Does Jihad Mean?, *Middle East Quarterly*, September 1997, էջ 9-17:

67 Տե՛ս նույն տեղում, նաև հմմտ. Burkholder R., *"Jihad - 'Holy War', or Internal Spiritual Struggle?"* in http://www.gallup.com/poll/7333/jihad-holy-war-internal-spiritual-struggle.aspx:

իրենց, չէին ենթարկվում բռնաճնշումների, քանզի պետական հակաքարոզչությունը, *ջիհադը* և բռնաճնշումներն ուղղված էին օսմանյան քրիստոնյաների և հատկապես հայերի դեմ: Այս առիթով Մորգենթաուն գրում է. «Բոլոր քրիստոնյաները պաշտոնապես ենթարկվում էին բոյկոտի և ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Կոստանդնուպոլսում: Այս մեթոդը, սակայն, չէր տարածվում հրեաների վրա, ովքեր միշտ շատ ավելի ընդունելի են եղել թուրքերի համար, քան քրիստոնյաները»[68]:

Հայրի էֆենդիին հաջորդած *շեյխ ուլ-իսլամը*՝ Մուսա Քյազիմը[69] ևս ծառայում էր իթթիհատական շահերին, և այդ է պատճառը, որ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արք. Տեր-Եղիայանը, երբ հայերին օգնելու կոչով փորձ է անում դիմել նրան, մերժում է ստանում: *Շեյխ ուլ-իսլամին* դիմելը պատրիարքը պատճառաբանում է այն եղելությամբ, որ երբ նախորդ սուլթաններից մեկը որոշում է կայսրության քրիստոնյաներին սրի անցկացնել, ժամանակի *շեյխ ուլ-իսլամը* կանխում է կոտորածը՝ ասելով, որ դա իսլամին դեմ է, և այդպիսով որոշումը չի իրագործվում, հետևաբար ինքը՝ որպես հայերի հոգևոր առաջնորդ, որոշում է դիմել *շեյխ ուլ-իսլամին*, որ նա միջամտի. «Մուսա Քեազիմ տարուոք մարդ չէր, այլ հազիւ 45-50 տարեկան, թունդ իթթիհատական: Պարզեցի մեր ժողովուրդին ներկայ վիճակը եւ խնդրեցի իր միջամտութիւնը որոնց քով որ յարմար կը դատէր: Շէյխ ուլ-իսլամը այսպիսի միջամտութեան մը համար իր անկարողութիւնը յայտնեց եւ երբ ըսի թէ «անցեալին մէջ ձեր նախորդներէն մէկը սուլթանական բնաջնջման հրաման մը ետ առնել տուած է», քմծիծաղով մը ըսաւ «այն ժամանակները այնպիսի բաներ կ'ըլլային»[70]:

Ըստ Արամ Անտոնյանի՝ *ջիհադի* հայտարարման հրահրողները եղան գերմանացիները. նրանք պետք է գրգռեին արաբներին անգլիացիների դեմ և դրա համար անգամ մշակել էին գաղափարախոսություն, տպել էին արաբերեն գրքույկ՝ նպաստելով արաբների մեջ դրա տարածմանը: Այդ գրքի 10-րդ էջի վերջին պարբերության[71] համաձայն՝ մուսուլմանը կարող է իր կրոնական պարտքը կատարել և հարթել փրկության ճամփան առնվազն չորս քրիստոնյայի սպանելով[72]:

---

68 *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը* …., էջ 43-44:

69 Մուսա Քյազիմ էֆենդի (1858–1920), երկու անգամ եղել է օսմանյան *շեյխ ուլ-իսլամ*, մինչև Եղեռնը՝ 1910-1911 թթ., և Եղեռնի տարիներին՝ 1916-1918 թթ.: Նրա կրոնական պատկերացումները սուֆիստական էին:

70 Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 129: Մուսա Քյազիմ Հայրի էֆենդին մի առիթով հայտարարում է իսլամի և իթթիհատականության համերաշխության մասին և ավելին՝ «կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել» (*Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի*, առաջաբ., թարգմ. և ծանոթ. Ա. Հ. Փափազյանի, Ե., 1988, էջ 19, մեջբերումը թարգմանված է հետևյալ թերթի հավելվածում տպագրված դատավարության արձանագրությունից. *Թաքվիմ-ի վեքայի*, 5 հուլիս 1919 թ., հ. 3604, էջ 219):

71 Անտոնեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 76- ում զետեղված է այդ տեքստը արաբերենով, պատկեր թ. 9:

72 *Նույն տեղում*, էջ 75-77: Արամ Անտոնյանը պատմում է, որ, անշուշտ, գերմանական այդ քայլն ուղղված էր հատուկ անգլիացիների դեմ, քանի որ արաբական միջավայրում գտնվող նրանց հակառակորդներն անգլիացիներն էին: Դրանից մեծ աղմուկ է բարձրանում, որի պատճառով թուր-

Սովորաբար պետության հրահանգները՝ հայերի տեղահանությունները, կրոնափոխության ենթարկելը և այլ ցուցումներ, տրվում էին մզկիթներում[73]: Դեսպան Մորգենթաուն խոսում է մի գաղտնի պարսավագրից, որը հավատացյալներին ավելի հստակ ցուցումներ էր տալիս, սակայն այն մզկիթներում չէր ընթերցվում և գաղտնի տարածվել էր մահմեդական բոլոր երկրներում, մանրակրկիտ ներկայացնում էր բոլոր քրիստոնյաների, բացառությամբ գերմանացիների, ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիրը: Մորգենթաուն նաև մեջբերումներ է անում այդ փաստաթղթից[74]:

Իսլամադավանի կրոնական պարտքը նաև այլադավաններին իսլամացնելն է, որը մոլեռանդ թուրքի համար լավագույն հողն էր ստեղծում՝ քրիստոնյաներին և հատկապես հայերին իսլամացնելու համար: Սակայն երիտթուրքերն օգտագործում էին իսլամի կրոնական առանձնահատկությունները՝ հօգուտ սեփական քաղաքական նպատակների, և, իհարկե, *ջիհադը* պատրվակ էր և զենք երիտթուրքերի ձեռքին, քանի որ Քառյակ միության մյուս երկրները՝ պատերազմում Օսմանյան կայսրության դաշնակիցները, քրիստոնեական երկրներ էին և մոլեռանդ իսլամադավաններին եվրոպական քաղաքակրթության դեմ պայքարի կոչելը, որը ներկայացվում էր իբրև քրիստոնեական քաղաքակրթություն, միայն աչքակապություն էր: Սակայն, այդ *ջիհադը* համախոհներ չգտավ ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող իսլամադավանների շրջանում և արմատներ գցեց հատկապես թուրքերի մեջ[75]: Այն բնույթով յուրահատուկ թուրքական քաղաքական *ջիհադ* էր: Հրովարտակը միանշանակ չընկալվեց ամբողջ իսլամական աշխարհում, քանի որ շատերն այն ընդունեցին որպես երիտթուրքերի քաղաքական ուտոպիաների արդյունք: *Ջիհադի* այս հայտարարությունն այն խթանն էր, որով երիտթուրքերի հաշվարկով պետք է մոլեգնեին իսլամադավաններն այն կայսրության տարածքում, որտեղ դարերով դժվարին փոխհարաբերություններ էին հաստատվել քրիստոնյա տեղաբնիկ ազգերի և իսլամ ընդունած թյուրքական քոչվորների սերունդների միջև: Իսլամադավան որոշ հոգևոր առաջնորդներ իրենց մտահոգությունն էին հայտնում առ այն, որ իթթիհատականներն իսլամը տանում են կործանման՝ զանց առնելով իսլամի հիմնադրույթները պետական կառուցվածքի ու ղեկավարման մեջ[76]:

քական կառավարությունն առգրավում և ոչնչացնում է գրքի բոլոր օրինակները: Գերմանիայի մասնակցության մասին տե՛ս Lüdke T., *Jihad made in Germany*. Münster, 2005 աշխատությունը:

73 Օրինակ. «Այսօր բոլոր մզկիթներէն կը յայտարարուէր թէ բոլոր հայերը պիտի աքսորուէին: Հայերը չորս օր միայն ժամանակ ունէին իրենց ինչքերը ծախելու…. » (Ճէյքըպսըն Մ., *Օրագրութիւն 1907-1919 Խարբերդ*, Անթիլիաս, 1979, էջ 107):

74 *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը …*, էջ 128:

75 Օրինակ՝ արաբական միջավայրում *ջիհադի* հայտարարությունը չընդունվեց. հմմտ. Թէքէեան Ա., *Դրուագներ ապրիլեան Մեծ Եղեռնէն*, Պէյրութ, 1956, էջ 18, Մարգարյան Ն., *Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Միրիայում հաստատված հայ գաղթականների կարգավիճակը և հայ-արաբական փոխհարաբերությունները (1915-1924 թթ.)*, Երևան, ՀՑԹԻ, 2013, էջ 46, 49:

76 Кондакчян Р., *նշվ. աշխ.*, էջ 35: «Դեռ 1908 թ. հոկտեմբերին մեծաքանակ սոֆթ խումբը գալիս է սուլթան-խալիֆի մոտ՝ պահանջելով, որ նա հոգա կրոնի պահպանման և մուսուլմանների իրավունքների մասին, որոնք ոտնահարվում են երիտթուրքերի կողմից: 1909թ. մարտի 31-ին երիտ-

Սակայն *ջիհադի* այդքան մեծ անհրաժեշտությունն այն պատճառով էր, որ հենց Օսմանյան կայսրության այն տարածքների վրա ուղղորդվեր, որոնք համարվում էին *ջիհադի* տարածք, տարածք, որը *դար ուլ-հարբ* էր՝ «պատերազմի տուն», այն դեպքում, երբ Օսմանյան կայսրությունն ամբողջությամբ համարվում էր *դար ուլ-իսլամ*՝ «իսլամի տուն»: Ստացվում է անհարիր ու ոչ բնականոն իրավիճակ. *դար ուլ-իսլամի* տարածքի ներսում կան *դար ուլ-հարբեր*: Եվ երիտթուրքերի շեշտադրումը ոչ այնքան արտաքին թշնամիների դեմ մղվող *ջիհադի* վրա էր, քանի որ այն, ինչպես նշվեց, կողմնակալ *ջիհադ* էր և ուղղված էր ոչ բոլոր այսպես կոչված «անհավատ եվրոպացիների» դեմ, այլ կենտրոնացումը կատարվում էր ներքին թշնամիների դեմ մղվող *ջիհադի* վրա: Բացի այդ. «Հոգևորականներն իրենց դժգոհությունն էին արտահայտում, որ երիտթուրքերն ընկերական հարաբերություններ էին հաստատել կայզերական Գերմանիայի հետ, այսինքն՝ գյավուրների հետ....»[77]: Փորձելով կառավարելի դարձնել իսլամական հոգևոր դասին՝ երիտթուրքերը որոշեցին հարցի լուծումն ապահովել ահաբեկմամբ՝ ընդունելով այնպիսի որոշումներ, որոնք կխախտեին իսլամի դիրքը հասարակական և քաղաքական կյանքում, օրինակ՝ անջատելով քաղաքացիական դատարանները շարիաթականներից: Բայց նրանք փորձում էին զգույշ լինել իսլամ հոգևորականների հետ առճակատման երևույթից, քանի որ վախենում էին մուսուլման խավի հզոր աջակցությունից զրկվելուց՝ իրենց նպատակներն իրականացնելու ճանապարհին[78]:

Երիտթուրքերի ջանքերով ինքնաարդարացման հատվածներ փնտրվեցին և գտնվեցին Ղուրանի մեջ, համաձայն որոնց ոչ իսլամադավանը մարդ չէ[79], և նրան

թուրքերի քաղաքական հակառակորդները Սուլթան Ահմեդի հրապարակում կազմակերպեցին բուռն բողոքի ելույթ, որն անցավ «Պահանջում ենք Շարիաթ» և «Կորչի՛ սահմանադրությունը» կարգախոսներով: Մուֆթիներ կային, ովքեր վախենում էին Ալլահի պատժից, որ կարող է ընկնել մուսուլմանների վրա՝ քրիստոնյաներին կոտորելու պատճառով, և հանդիմանում էին քաղաքական իշխանություններին (տե՛ս թ. 186 հղումը հետևյալ գրքում՝ Гуайта Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 213-214):

77 Кондакчян Р., *նշվ. աշխ.*, էջ 38:

78 Նույն տեղում:

79 Ապամարդացումը կամ դեհումանիզացումը ցեղասպանությունների ամենաբնորոշ գծերից մեկն է. դրա հետևանքով թիրախավորված խումբը պետք է կա՛մ հավասարեցվի բացիլի կենդանական մակարդակի, կա՛մ պիտի դեմոնիզացվի, այսինքն՝ նրան վերագրվեն ոչ մարդկային ստորակարգ կամ ծայրահեղ բացասական բարոյական գծեր (հմմտ. Piven J. S., “Lord of the Flies as Parable of the Invention of Enemies, Violence and Sacrifice”, in *Jihad and sacred vengance*, edited by Piven J. S., Boyd Chr., Lawton H. W., Bloomusalem Press, 2002, էջ 135, Жирар Р., *Насилие и священное*, М., 2000, էջ 8-10): Այս իմաստով ընդունված է պիտակավորելը համարել հոգեբանորեն թշնամանքի ստեղծման և ամրապնդման տարրերից մեկը: Թուրք մուսուլմանները քրիստոնյաներին կոչում էին անհավատ՝ *գյավուր* (թուրք. *Gâvur*, ծագում է արաբերեն رفاك (*kāfir*) բառից): Սա կրոնական գործոնի վճռական դերակատարության մասին վկայող լայն դիսկուրսի թեմա է: *Գյավուր*-ի ենթատեքստը կրոնականն է, և դրա գործածումն ավելի ընդունված էր, քան քրիստոնյա ազգերի էթնոնիմները՝ *էրմենի*, *յունան*, *ասուր* և այլն: Պետք է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ *Էրմենի*-ն առանց *գյավուր*-ի չէր ընկալվում թուրքերի կողմից, այսինքն՝ եթե ումն մեկը *էրմենի* էր, նշանակում է՝ *գյավուր* էր, իսկ *գյավուր*-ը, ըստ Ղուրանի, թշնամի է, իսկ *էրմենի*-ն բովանդակային ամրություն չուներ այս իմաստով, քանի որ *էրմենի*-ն կարող էր մուսուլման դառնալ ու դադարել *գյավուր* լինելուց: Այն դեպքերում, երբ հայերը մահվան սպառնալիքով մուսուլմանություն էին ընդունում, թուրքերի համար դադարում էին *գյավուր* լինելուց, իսկ արդեն

սպանելն էլ հետևաբար վատ արարք չէ[80], մանավանդ որ համարձակվում է կռվել իսլամադավանի դեմ[81]: Իսկ քանի որ իսլամը, ի տարբերություն քրիստոնեության, ճակատագրապաշտական հստակ հիմքեր ունի[82], կարող է մուսուլմանին տալ այն հավաստիացումը, որ Ալլահն է կանգնած եղել յուրաքանչյուր մուսուլմանի արարքի հետևում, կամ էլ՝ հայերի կոտորվելը Ալլահի կամքն է եղել[83]: Կրոնական տեքստի նպատակային օգտագործումն այդպիսով թեթևացրեց վիճակը, ինչի հետևանքով առավելագույնս հեշտ դարձավ չպատերազմող խաղաղ անզեն բնակչության հանդեպ կիրառել կրոնական բռնություններ, որոնք մուսուլմանի աչքին բռնություններ չէին, այլ միսիոներություն[84]: Պետությունը նաև կանխեց այն դեպքերը, երբ հնա-

---

մուսուլմանին սպանելը մեղք է համարվում ըստ Ղուրանի. «….ասկյարներն սպանեցին իմ փոքրիկներին՝ նրանց գլուխներն իրար խփելով: Նրանք բռնաբարեցին Շիրինին, հետո կտրեցին նրա կրծքերը: Նա տանջամահ լինելով հոգին ավանդեց իմ աչքի առջև, իսկ ինձ կենդանի թողեցին՝ ասելով. «Դու կրոնափոխ ես եղել, դու մուսուլման ես» (Գեյթս Հ. Լ., *նշվ. աշխ.*, էջ 69, հմմտ. Гуайта Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 213-214): Մինչև Եղեռնը հայերին տրվող *Millet-i Sadika* («Հավատարիմ ժողովուրդ» - այս ընդհանուր անվանումը տրվել է Օսմանյան կայսրության ոչ իսլամադավան երեք ազգի՝ հայերին, հրեաներին և հույներին) անվանումը վերացել էր, և թուրքերն սկսել էին հայերին կոչել այլ կերպ, ինչպես ասում է Յակոբ Քյունցլերը. «.... շուտով մահմեդականները հայերի մասին խոսելիս նրանց միայն «դավաճան հայ ազգ» էին կոչում *(Melun ermeni Millet)*» (Քյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքի երկրում*, Երևան, 2011, էջ 29):

80 Ղուրան 2:3,211, 3-7:94, 135, 9:29-41, 47:4. այս և հետագա համարները դուրս են գրվել համաձայն Ղուրանի հետևյալ հայերեն տպագրության՝ *Ղուրան*, թարգմ. արաբ. հայ.՝ Աբր. Ամիրխանյանց, Վառնա, 1909:

81 «Տես այնպիսիների պատիժը, որ Աստուծոյ և նրա մարգարէի դէմ են կռւում և երկրիս վրայ ման գալիս ապականելով, սա է որ սպանեն կամ խաչեն կամ ձեռները և ոտները դէմ առ դէմ կտրեն, կամ երկրիցն աքսորեն: Սա նրանց անպատուութիւնն է այս աշխարհքում և նրանց համար մեծ տանջանք կայ հանդերձեալումը» (5:37):

82 *Ալ-Քադաա*-յի կամ *ալ-Քադար*-ի ուսմունքը իսլամում. տե՛ս Ղուրան, 2:255, 9:51, 25: 2, 10.61, 87:1-3 և այլն:

83 «Իսլամական ավանդույթը, ի տարբերություն քրիստոնեականի, չի ճանաչում այլ պատմություն, քան սրբազան պատմությունը. բոլոր իրադարձությունները մարդկության պատմության մեջ, արարչագործության առաջին օրերից սկսած մինչև ահեղ դատաստան, մուսուլմանի համար լի են սակրալ իմաստով: Այդ առումով իսլամն առանձնանում է համաշխարհային այլ կրոններից. և՛ քրիստոնեությունը, և՛ առավել ևս բուդդայականությունն ընդունում են սրբազան և աշխարհիկ պատմությունների զուգահեռ գոյությունը» (*Ислам Классический* (Энциклопедия), сост., общ. ред. и пред. К. Королева. М., СПб., 2005, сс. 77-78): Տե՛ս մուսուլման հոգևորականի խոսքերը, որը հայերի տառապանքները մեկնաբանում է որպես Ալլահի կամքը, որը չի խղճում հայերին (*The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, edited by Wolfgang Gust, Berghahn Books, 2014, p. 47):

84 Սրա ապացույցներից է հայերի կոտորածներին ծիսականություն հաղորդելու միտումը մի շարք վկայություններում: Յակոբ Քյունցլերն իր հուշագրության մեջ գրում է. «Կրակոցների արանքում լսում էինք նաև արաբ կանանց բարձրաձայն «Լիլիլիլիլի» կանչերը: Մեզ ծանոթ էին այդ կանչերը, որովհետև դրանք կռվող մահմեդականների շրջանում սովորական են: Այսպես են սովորաբար մահմեդական կանայք ոգեշնչում իրենց տղամարդկանց քրիստոնյաների ջարդերի միջոցին» (Քյունցլեր Յ., *նշվ. աշխ.*, էջ 48): Լորդ Քինրոսը հետևյալ վկայությունն ունի. «Երբ երիտասարդ հայերի մի մեծ խումբ բերվեց շեյխի առջև, նա հրամայեց նրանց գցել իրենց մեջքերի վրա և բռնել ձեռքերից և ոտքերից: Ապա ականատեսի բառերով նա սկսեց արտասանել Ղուրանից տողեր և կտրեց նրանց կոկորդները զոհաբերվող խոյի մասին մեքքայական ծեսից հետո»

րավոր կլիներ որևէ կերպ օգնել հայերին՝ պատժի կամ մահվան սպառնալիքով. «Ամնին մունետիկը գիւղի բոլոր փողոցներուն մէջ շրջեցաւ, պոռալով, թէ՝ ոեւէ մէկը որ ոեւէ ձեւով կ'օգնէ հայերուն, անոնց ուտելիք, դրամ կամ ոեւէ բան տալով, ծեծի պիտի ենթարկուի ու բանտ նետուի»[85]:

Եզրափակենք հետևյալ դիտարկումներով. երիտթուրքերը սոսնձեցին երկու գաղափարական սեկտորներ՝ առաջադեմ արևմտյանն ու հետամնաց օսմանականը՝ արևմուտքից փոխառելով առաջադիմելու, գիտելիքի ուժի, աշխարհիկացման իդեալները՝ պարադոքսալ կերպով փորձելով համադրել ազգամոլության, «թշնամիներից» ազատվելու և բռնի ուժի դիմելու թուրքական գործելաոճի հետ: Այդ միակցման արդյունքում թշնամի տարրը դիտվեց կայսրության քրիստոնյա բնակչությունը, և իթթիհատականության տված պտուղներն առաջին հերթին ուղղվեցին հայերի դեմ: Հարացուցային իմաստով երիտթուրքական կրոնական քաղաքականությունն ընդդեմ քրիստոնյաների ընթացավ հակաքրիստոնեական (արևմտյան և թուրքական) փիլիսոփայության յուրացման, քրիստոնյաների՝ որպես թշնամիների պիտակավորման, հակաքրիստոնեության քարոզչության, *ջիհադի* հայտարարման (որպես զանգվածային մասնակցությունն ապահովող օղակ), տեղահանության և կոտորածների անհրաժեշտության հրամանների առկայության պայմաններում, այլևայլ մոտիվացիոն ազդակների կիրառմամբ, և այս ամենն իրագործվեց իսլամադավան բոլոր խավերի մասնակցությամբ:

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐԸ: ԿՐՈՆԸ՝ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐՈՆԻ ՄԵՋ

Շուշան Խաչատրյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են երիտթուրքերի կողմից եվրոպական փիլիսոփայության և թուրքական հին ու նոր ուսմունքների յուրացման փորձերը, որի արդյունքում ստեղծվեց սինկրետիկ գաղափարախոսություն՝ պանթուրքիզմ-պոզիտիվիզմ-մոդեռնիզմ միախառնմամբ: Առանձնահատուկ ուշադրության նյութ է երիտթուրքերի կրոնական քաղաքականությունը, որն ուղղվեց Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի դեմ:

Բանալի բառեր՝ իթթիհատականություն, գաղափարախոսություն, պանթուրքիզմ, կրոն, ջիհադի կոչ:

(Lord Kinross, *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, Morrow Quill, 1977, p. 560):

[85] Քասունի Ե., Քննական ակնարկ «Միշընըրի հերըլտ»ի 1915-1918 թթ. հայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան եւ վերածնունդի մասին արձանագրած վկայագրութիւններուն, Պէյրութ, 2012, էջ 67:

THE YOUNG TURKS' IDEOLOGICAL GUIDELINES: RELIGION IN POLITICS AND POLITICS IN RELIGION

Shushan Khachatryan

SUMMARY

The article presents the Young Turks' attempts to adopt European philosophy and Turkish old and new doctrines as a result thereof a new syncretic ideology was formed. The latter ideology called ittihadism was a synthesis of Pan-Turkism, positivism and modernism. Special attention is put on the Young Turks' religious policy which was directed against the Christians of the Ottoman Empire, especially - the Armenians.

Keywords: ittihadism, ideology, Pan-Turkism, religion, call for jihad.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ МЛАДОТУРОК: РЕЛИГИЯ В ПОЛИТИКЕ И ПОЛИТИКА В РЕЛИГИИ

Шушан Хачатрян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены предпринимаемые младотурками попытки адаптации европейской философии и турецких старых и новых доктрин, в результате которых образовалась новая синкретическая идеология - иттихадизм. Иттихадизм представлял собой смесь пантюркизма, позитивизма и модернизма. Особое внимание уделяется религиозной политике младотурок, которая была направлена против христиан Османской империи, в особенности - против армян.

Ключевые слова: иттихадизм, идеология, пантюркизм, религия, призыв к джихаду.